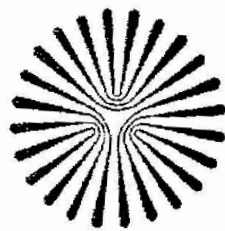

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

مرکز مشهد

پایان نامه

برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته تاریخ تشیع

گروه تاریخ

عنوان پایان نامه:

آموزه‌های معرفتی، اجتماعی و سیاسی حج

از دیدگاه ائمه شیعه علیهماالسلام

دانشجو:

سید جواد طباطبائی

استاد راهنما:

آقای دکتر محمود خواجهمیرزا

استاد مشاور:

آقای دکتر محمد صادق واحدی فرد

مهرماه ۱۳۹۰

Payame Noor University

Faculty of Theology and Islamic Sciences

**Thesis Submitted for the Award of Master of M.A,
M.Sc History of Shi,ism**

Department of History

Title:

**The Cognitive, Social and Political Teachings of Hajj
from the View Point of Shiites' Imams (A.S.).**

By:

Seyyed Javad Tabatabai

Supervisor:

Mahmud Khajehmirza (Ph.D.)

Advisor:

Mohammad Sadeq Vahedi Fard (Ph.D.)

الله اعلم
٢

گواهی اصالت، نشر و حقوق مادی و معنوی اثر

اینجانب دانشجوی ورودی سال مقطع کارشناسی ارشد رشته گواهی مینمایم چنانچه در پایاننامه خود از فکر، ایده و نوشته دیگری بهره گرفتهام با نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم منبع و مأخذ آن را نیز در جای مناسب ذکر کردهام. بدیهی است مسئولیت تمامی مطالبی که نقل قول دیگران نباشد بر عهده خویش میدانم و جوابگوی آن خواهم بود.

دانشجو تأیید مینماید که مطالب مندرج در این پایاننامه (رساله) نتیجه تحقیقات خودش میباشد و در صورت استفاده از نتایج دیگران مرجع آن را ذکر نموده است.

نام و نام خانوادگی دانشجو

تاریخ و امضاء

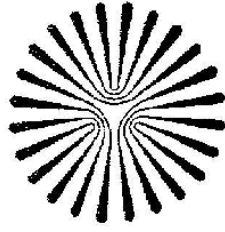
اینجانب دانشجوی ورودی سال مقطع کارشناسی ارشد رشته گواهی مینمایم چنانچه بر اساس مطالب پایاننامه خود اقدام به انتشار مقاله، کتاب و... نمایم، ضمن مطلع نمودن استاد راهنما، با نظر ایشان نسبت به نشر مقاله، کتاب، و... و به صورت مشترک و با ذکر نام استاد راهنما مبادرت نمایم.

نام و نام خانوادگی دانشجو

تاریخ و امضاء

کلیه حقوق مادی مترتب از نتایج مطالعات، آزمایشات و نوآوری ناشی از تحقیق موضوع این پایاننامه متعلق به دانشگاه پیام نور میباشد.

ماه و سال

دانشگاه پیام نور

بسمه تعالی

تصویب پایان نامه / رساله

پایان نامه / رساله تحت عنوان

که توسط در مرکز تهیه و به هیأت داوران ارائه گردیده است مورد تأیید
میباشد.

تاریخ دفاع: نمره: درجه ارزشیابی:

اعضای هیأت داوران:

<u>نام و نام خانوادگی</u>	<u>هیأت داوران</u>	<u>رتبه علمی</u>	<u>امضاء</u>
۱ -	استاد راهنما		
۲ -	استاد مشاور		
۳ -	استاد داور		
۴ -	نماینده گروه آموزشی		
۵ -	نماینده تحصیلات تکمیلی		
۶ -	نماینده مدیریت آموزشی و تحصیلات تکمیلی		

پاسکزاری

خداوند متعال را از توفیق حاصل شده پاسکزارم

و بر پیامبر پاک او و خاندان مطهرش صلوات میفرستم که از عنایات بیکرانشان برخوردار بودهام.
بر خود لازم میدانم مراتب پاسکزاری خود را به حضور استاد کرامی و مؤمن جناب آقای دکتر محمود خواجه-

میرزا که لطف خود را نسبت به اینجانب دریغ نورزیده

و با وجود مشغله کاری، راهنمایی پایانامام را تقبل نمودند، اعلام داشته، از ایشان صمیمانه تشکر و قدردانی
نمایم؛ از الطاف و راهنمایی های استاد ارجمند مشاور جناب آقای دکتر محمد صادق واحدی و مساعدتهای
ایشان و راهنماییهای اندیشمندان استاد محترم داور جناب آقای دکتر سید مصطفی احمدزاده نیز کمال تشکر و
قدردانی را دارم. شایسته است از زحماتی که در طول مدت تحصیل، به ویژه هنگام تهیه پایان نامه، دوستان
گرامی و بزرگوارانی که ذکر نام تمامی آنان در این مختصر نمیگنجد، و خانواده با آن مواجه بوده و متحمل شده اند نیز
قدردانی نمایم. تندرستی و توفیق روز افزون هم‌این عزیزان را از خداوند متعال خواستارم.

جادارد که در اینجا به روان والدین در گذشته ام درود فرستاده و از خداوند متعال برایشان طلب مغفرت کنم،

که هر چه در حوزه دین داشتمام «اندکی» از «انبوه» معرفتی آنان بوده است.

«ربنا اغفر لی ولوالدی و للمؤمنین یوم یقوم الحساب»

والسلام

چکیده

احادیث زیادی از ائمه شیعه علیهم‌السلام به موضوع حج اختصاص یافته که اغلب آنها به بعد فقهی، و برخی نیز به بعد عرفانی آن پرداخته‌اند. ولی آیا حج، شامل همین دو بعد است؟

با بررسی بیشتر احادیث و آثار ائمه (علیهم‌السلام) در موضوع حج، میتوان به ابعاد دیگری از حج پی برد، ابعادی همچون ابعاد معرفتی، اجتماعی، و سیاسی. با توجه به این که برخی از این ابعاد، تا کنون به طور اختصاصی بدانها پرداخته نشده، در این پژوهش، سعی بر این بوده تا آموزه‌های جدیدی از حج به طور اختصاصی در حوزه ابعاد معرفتی، اجتماعی و سیاسی از کلام ائمه معرفی گردد. جهت انجام این امر، با مراجعه مستقیم یا غیر مستقیم به روایات ائمه و تألیفات دانشمندان شیعه، در موضوع حج و موضوعات مرتبط، آموزه‌های مورد نظر گردآوری شده و در کنار هر یک از اعمال حج، ابعاد تازه‌ای از آن نقل شده است. بعد معرفتی شامل شناخت ظاهری و باطنی اعمال حج و فلسفه هر یک از آنهاست که به دلیل زیاد بودن احادیث، به طور وسیع مورد بحث قرار گرفته است، در بعد اجتماعی، مباحثی مطرح شده است که حج را با جامعه و اجتماع مرتبط کرده و نشان میدهد که حج علاوه بر آن که عبادتی فردی است، تأثیرات اجتماعی زیادی دارد. در کنار این دو بعد، مباحث سیاسی نیز در بیان ائمه، در خلال مناسک حج، مطرح شده است، این مباحث اغلب نشان دهنده جایگاه اهل بیت در حکومت اسلامی، جایگاه «امام» در حکومت اسلامی و وظایف متقابل امام و مردم نسبت به یکدیگر است.

واژگان کلیدی: امامان شیعه علیهم‌السلام، احادیث، حج، آموزه‌های معرفتی، آموزه‌های اجتماعی، آموزه‌های سیاسی.

فهرست

مقدمه.....	۱
فصل اول: تاریخ حج	۷
بخش اول جغرافیای تاریخی شبه جزیره عربستان.....	۸
بخش دوم تاریخچه مکه و مسجدالحرام.....	۱۴
بخش سوم مناسک حج در امتهای گذشته.....	۱۹
بخش چهارم آیین و مراسم حج در دوره جاهلیت.....	۲۲
فصل دوم: آموزه‌های معرفتی، اجتماعی و سیاسی حج	۲۹
بخش پنجم آموزه‌های معرفتی حج.....	۳۰
بخش ششم آموزه‌های اجتماعی حج.....	۹۶
بخش هفتم آموزه‌های سیاسی حج.....	۱۳۱
نتیجه	۱۶۱
منابع.....	۱۶۵

مقدمه

پیشگفتار

خداوند متعال در آیه شریفه ﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ﴾^۱ به حضرت ابراهیم علیهما السلام فرمان داده است تا مردم را به انجام حج دعوت کند؛ یکی از دلایل این فرمان الهی، حقایق و اسراری است که در حج و مناسک آن نهفته است؛ اسراری که بر اولیای خدا پوشیده نیست و گاه و بیگاه مردم را از آن آگاه ساخته‌اند.

افزون بر واجب بودن حج، مراحل از سیر و سلوک نیز در اعمال حج نهفته است: فروتنی، دوری از خانواده، ترک عادات، لذات و شهوات، رنج سفر...

در ضمن مناسک و اعمال حج، یادی از رستاخیز هم وجود دارد: کردار و رفتار حجگزاران در هنگام طواف و سعی و هروله به هنگامی شباهت دارد که همه جهانیان در روز رستاخیز، سر از تیره تراب برداشته و در محضر میزان الهی حاضر میشوند، و واله و سرگردان، انتظار حسابرسی میکشند. از سوی دیگر، درست انجام دادن حج، موجب آمرزش و مستوجب رسیدن به ثوابهای بیشماری است؛ ثواب حج در ضمن احادیث بسیاری به نقل از رسول خدا صلیالله علیه و آله و ائمه شیعه علیهما السلام بیان شده است.

علاوه بر موارد یاد شده، ظرفیتهای بسیاری در حج و اعمال آن وجود دارد که تا کنون به طور دقیق مورد بررسی قرار نگرفته است، بررسی دقیق این ابعاد علاوه بر شناخت زوایای ناشناخته حج، به انجام درست آن نیز کمک خواهد کرد.

اهداف پژوهش

با توجه به اهمیت حج و این که عمل حج، جایگاه ویژه‌ای در احادیث ائمه (علیهم‌السلام) دارد، این عبادت به طور گسترده و وسیع، مورد بحث قرار گرفته است؛ کتابهای بیشماری از علمای شیعه به بخش فقهی حج اختصاص یافته و پژوهشهایی نیز در بخش عرفانی نگاشته شده است؛ و همین جاست که این پرسش مطرح میگردد: آیا حج، عملی صرفاً عبادی است؟ یا ابعاد و ظرفیتهای

دیگری نیز در حج وجود دارد که در ضمن احادیث ائمه بیان شده ولی ناشناخته مانده است؟ پاسخ این پرسش را میتوان با بررسی احادیث مربوط به حج دریافت، امری که موضوع این رساله بوده و پژوهش پیرامون آن انجام شده است و میتواند آغازی برای پژوهشهای وسیعتر در همین حوزه و پژوهشهای اختصاصی در دیگر ابعاد ناشناخته حج باشد.

معرفی پژوهش

بررسی دقیق احادیث ائمه شیعه پیرامون حج، نشان میدهد که ظرفیتهای گوناگونی در حج وجود دارد، این ظرفیتهای که امکان دسترسی به آنها، با بررسی بیشتر احادیث حج حاصل میگردد، علاوه بر شناسایی ابعاد ناشناخته حج، در نحوه انجام حج هم مؤثر خواهد بود. به همین سبب، موضوع اصلی این پایان نامه، گردآوری آموزه های ائمه شیعه (علیهمالسلام) پیرامون ابعاد معرفتی، اجتماعی و سیاسی حج انتخاب شد تا گامی در جهت شناسایی دیگر ابعاد حج از آموزه های امامان شیعه برداشته شده باشد.

سؤالات اصلی تحقیق

سؤالات اصلی تحقیق در این پایان نامه عبارت است از:

- ۲- آیا حج در بیان ائمه شیعه، غیر از بعد فقهی، ابعاد دیگری دارد؟
- ۱- ابعاد معرفتی حج در احادیث ائمه شیعه چه جایگاهی دارد و آموزه های آن کدام است؟
- ۲- ابعاد اجتماعی حج در احادیث ائمه شیعه چه جایگاهی دارد و آموزه های آن کدام است؟
- ۳- ابعاد سیاسی حج در احادیث ائمه شیعه چه جایگاهی دارد و آموزه های آن کدام است؟

فرضیه های تحقیق

- ۱- حج در بیان ائمه شیعه (علیهمالسلام)، علاوه بر آن که عملی عبادی است ابعاد دیگری نیز دارد.
- ۲- از دیگر ابعاد حج میتوان ابعاد اجتماعی، معرفتی و سیاسی آن را نیز نام برد.
- ۳- حج در بیان ائمه دارای زوایای گوناگون دینی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است.

۴- استفاده از ظرفیتهای گوناگون حج میتواند در کمالات انسانی و اجتماعی تأثیر مستقیم داشته باشد.

پیشینه و ضرورت انجام تحقیق

نویسنده این رساله، پیشتر، مدت زمانی را به پژوهش پیرامون حج و احادیث ائمه شیعه (علیهم السلام) درباره حج گذرانده بود؛ مراجعه به منابع متناسب با پژوهش در آن مدت، و استعلام از پایگاههای اطلاعرسانی جهانی و مراجعه به آنها در هنگام انتخاب موضوع این رساله، نشان داد که این مبحث، موضوع جدیدی است و به صورت مطرح شده تا کنون مورد مطالعه قرار نگرفته است. با مراجعه به برخی منابع لاتین از جمله دائرة المعارف اسلام (E.I.)، مشاهده شد که توضیحات بخش حج، در این دایره المعارف هم تنها بعد فقهی و احکام حج را دربر داشته و سایر ابعاد حج از نظر مولفان آن دور مانده است^۱. بنا به همین مشاهدات، مناسب به نظر رسید که پژوهشی در زمینه آموزه های معرفتی، اجتماعی و سیاسی حج در کلام ائمه شیعه انجام گردد که جای خالی آن را در پژوهشهای انجام شده پیرامون حج پر کند. نتایج پژوهش، علاوه بر آن که آغازی است برای یافتن سایر ابعاد حج در کلام ائمه، میتواند مورد استفاده پژوهشگرانی که در زمینه حج فعالیت دارند نیز قرار گیرد. همچنین عموم زائران بیتالله الحرام، میتوانند از نتایج آن، در جهت انجام هرچه بهتر فریضه عبادی خود بهره مند شوند.

مراحل پژوهش

مراحل انجام پژوهش در این پایان نامه به شرح ذیل بوده است:

الف - ابتدا رئوس مطالب تعیین شد، بدین ترتیب که فصلها و بخشهایی که پژوهش در زمینه آنها بایستی انجام گردد به طور مشخص در نظر گرفته شده و تعیین گردید. با توجه به این که بررسی آموزه های حج نیازمند آشنایی با حج است و آشنایی با حج مستلزم شناخت عربستان و مکه و کعبه

¹ THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, 1986, III/ p. 30-38.

و... است، دو فصل جداگانه جهت پژوهش در نظر گرفته شد؛ فصل نخست به آشنایی با تاریخ

عربستان و مکه و کعبه و حج به طور عمومی اختصاص یافت و فصل دوم که مهمترین فصل پژوهش به شمار میرود، به بررسی آموزه‌های حج در بیان ائمه علیهم‌السلام به تفکیک، و نتیجه‌گیری و فهرست منابع اختصاص داده شد.

ب - در مرحله دوم منابعی از تاریخ حرمین در گذشته و حال، فقه حج، احادیث حج، کتابهای احادیث شیعه به طور عموم، و بالاخره چند کتاب مرجع جهت مطالعه و پژوهش در نظر گرفته شد. در انتخاب منابع، با در نظر گرفتن عنوان پایان نامه، اولویت با منابع شیعه بوده است اما بررسی منابع غیر شیعی (به ویژه در موضوع تاریخ حرمین) نیز از نظر دور نمانده، چندین منبع از آن دسته نیز انتخاب گردید.

ج - در مرحله سوم نسبت به گردآوری مطالب، در راستای سرفصلها و بخشهای تعیین شده اقدام گردید. در این مرحله، هر حدیث و مطلب مرتبط با موضوع پایان نامه، گردآوری شد.

لازم به توضیح است که بخش اندکی از آیات و احادیث به کار رفته در متن این پژوهش، با زبان اصلی آن، یعنی عربی هم درج شده است، دلایلی برای این امر وجود داشته که مهمترین آن، حفظ متن اصلی و یا انتقال زیبایی عبارات متن بوده است.

د - در مرحله چهارم، دسته بندی و درج مطالب در فصلهای تعیین شده انجام شد؛ در این مرحله، تغییراتی در برخی از بخشها پدید آمد و بخشهای جدیدی نیز به مباحث افزوده گشته و بخشهای نهایی مشخص شد.

ج - بالاخره در مرحله پنجم و آخر، نتیجه‌گیری، و پس از آن تهیه مقدمه و حروفچینی نهایی انجام گردید. در نهایت، ضمن بررسی مجدد کل پژوهش، تغییرات دیگری در برخی از بخشها اعمال شده، بخشهای نهایی مشخص شد.

با توجه به آن که حج در شعر فارسی نیز جایگاه ویژه‌ای دارد، در برخی موارد به منابع ادبی نیز جهت استفاده از اشعار مرتبط مراجعه شد و اشعار متناسب، مورد استفاده قرار گرفت.

ساختار پژوهش

این پژوهش در دو فصل و هفت بخش، به شرح زیر تدوین شده است:

فصل اول با عنوان «تاریخ حج»، شامل بخشهای ذیل است:

بخش نخست «معرفی جغرافیای تاریخی شبه جزیره عربستان».

بخش دوم «ارائه تاریخچه مختصری از مکه و مسجدالحرام و کعبه و بناهای آن».

بخش سوم «مناسک حج در امتهای گذشته و پیش از اسلام و چگونگی انجام حج توسط پیامبران

پیشین».

بخش چهارم «خلاصهای از آیین حج در ایام جاهلیت».

فصل دوم با عنوان «آموزههای معرفتی، اجتماعی و سیاسی حج»، شامل بخشهای ذیل است:

بخش پنجم «آموزههای معرفتی حج در بیان امامان شیعه علیهمالسلام».

بخش ششم: «آموزههای اجتماعی حج در بیان امامان شیعه علیهمالسلام».

بخش هفتم: «ررسی آموزههای سیاسی حج در بیان امامان شیعه علیهمالسلام».

و بالاخره: «نتایج پژوهش» و فهرست منابع.

با امید آن که در راستای اهداف مورد نظر، گامهای صحیح و مؤثری برداشته شده باشد؛ ان شاءالله.

فصل اول: تاریخ حج

بخش اول: جغرافیای تاریخی شبه جزیره عربستان.

بخش دوم: تاریخچه مکه و مسجدالحرام.

بخش سوم: مناسک حج در اتمهای گذشته.

بخش چهارم: آیین و مراسم حج در دوره جاهلیت.

بخش اول

جغرافیای تاریخی شبه جزیره عربستان

شبه جزیره عربستان (حجاز)

شبه جزیره عربستان در جنوب غربی آسیا قرار گرفته است و از مشرق با خلیج فارس، از مغرب با دریای سرخ و از جنوب با اقیانوس هند هم مرز است. مرز شمالی آن را به دقت نمیتوان معین کرد ولی می توان خطی فرضی را از خلیج عقبه تا فرات امتداد داد و آن را مرز شمالی این شبه جزیره دانست.^۱ شبه جزیره عربستان که در منابع تاریخی گذشته از آن با عنوان «جزیره العرب» یاد میگردد^۲، از آن جهت «شبه جزیره» نامیده شده که رودخانهها و دریاها به گونه جزیره‌های از جزایر دریا پیرامون آن را فراگرفتهاند.^۳

این شبه جزیره از هفت کشور عربستان سعودی، جمهوری یمن، عمان، امارات متحده عربی، قطر، بحرین و کویت تشکیل شده است. عربستان سعودی یکی از کشورهای قاره آسیا در منطقه استراتژیک خاورمیانه است که با مساحتی بالغ بر ۲/۲۴۰/۰۰۰ کیلومتر مربع، بزرگترین کشور شبه جزیره عربستان محسوب می گردد.^۴

اعراب در تقسیم عربستان، رشته کوههای غربی را که «سراه» نام دارد و بزرگترین رشته کوههای عربستان است، مأخذ قرار داده، طرف غربی آن را که از کوه تا دریای سرخ میرود، «تهامه» یا «غور» مینامند، طرف شرقی را تا جایی که مرتفع است «نجد»، کوهستان میان نجد و تهامه را «حجاز»، دنباله نجد را که به خلیج فارس منتهی میشود و مشتمل بر «یمامه» و «بحرین» و آن چه در حوالی آنهاست «عروض» میگویند، قسمت واقع در جنوب حجاز و نجد، «یمن» است با «حضر موت» و «مهره» و «شحر»؛ بنابراین عربستان به پنج قسمت بزرگ تقسیم میگردد: حجاز، تهامه، نجد، عروض و یمن.^۵ عربستان به گونه‌های دیگری نیز تقسیمبندی شده است: به سه قسمت سعیده (نیک یا خوشبخت) و

۱ محمدی، شناخت عربستان: ۱۸-۱۹.

۲ مقدسی، احسن التقاسیم، ۱۳۶۱: ۹۹؛ حموی، معجم البلدان، ۱۹۷۹: ۱۳۷/۲.

۳ حموی، همانجا.

۴ محمدی، همانجا.

۵ حموی، همان: ۱۳۷/۲ و ۲۱۹/۲.